

УДК 007 : 821.161.2 : 316.653 : 159.922.4

ІВАН ФРАНКО: ДІАЛЕКТИКА ПРИСУТНОСТІ В НАЦІОНАЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ

ВЕРТІЙ Олексій,

д-р філол. наук,

Інститут франкознавства Львівського національного університету ім. І. Франка, вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна; e-mail: oleksiy.vertiy@gmail.com.

У статті вперше в українському франкознавстві досліджується діалектика формування національної свідомості українців упродовж другої половини ХІХ – поч. ХХІ століть на підставах життя, творчості та громадсько-політичної діяльності І. Франка. На основі спогадів, листів, архівних матеріалів, даних анкетного опитування показано вплив його ідей на зростання й становлення соціальної, громадської та політичної дієвості представників різних суспільних верств і прошарків як в Україні, так і за кордоном.

Ключові слова: національний, свідомість, ідея, честь, гідність, спадкоємність.

Вступ. Важливими виявами національної свідомості є позиція як окремо взятої особистості, так і громади загалом, спрямованість їх діяльності на гармонізацію своїх інтересів, потреб із вимогами часу й держави, подолання різного роду суперечностей і конфліктів, бажання дієвіше включитися у процес націєтворення, почин у справах, що в своїй сукупності й визначає суть та особливості громадянської та суспільно-політичної дієвості людини, діалектику становлення суспільства загалом.

Мета статті – з’ясувати призначення і роль І. Франка в процесах формування громадянської та суспільно-політичної дієвості українців, а також визначити проблеми й завдання щодо формування національної свідомості сучасників і нових поколінь українців на підставах життя та творчості Івана Франка.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять праці вчених, присвячені вивченню світогляду українського народу та специфіці усної народної творчості. Комплексний підхід у розвитку наукових ідей представників різних наук забезпечив усебічне вивчення діалектики присутності в національній свідомості сучасників та нових поколінь українців на підставах життя й творчості Івана Франка, дав можливість поставити й розв’язати цілу низку нових проблем.

Результати й обговорення. Формування такої дієвості немислиме поза природними обставинами життя людини й суспільства. Немислиме тому, що в такому разі воно позбавлене можливостей пізнання закономірностей національних основ його становлення та розвитку. Окупаційні власті завжди позбавляли завойовані ними народи національного проводу, обмежуючи одну їх частину боротьбою за елементарне виживання, і культивували продажність, пристосуванство до нових умов та властей іншої частини того народу. Проте в одному й іншому разі мета була одна – винародовлення нації, перетворення її в слухняного раба. І. Франко добре розумів це і всю свою роботу спрямовував на те, щоб «провід, який досі знаходився в руках священничої гієрархії», перейшов «до світської інтелігенції» [14, с. 48], поклавши тим самим «початок нової доби в історії галицького, взагалі тодішнього західньо-українського суспільства» [14, с. 48]. Суть його полягала у відродженні Національного Духу, віри народу в свої сили, а відтак і у свій поступ до скинення ярма національного гніту, до своєї свободи й волі, що знайшло глибинне розуміння, відгук і підтримку в українському суспільстві, яке потребувало в той час сильного національного про-

воду, сильної національної провідної верстви, шукало їх. У гармонізації життєвих принципів та ідеалів, життєвої позиції та світоглядних переконань І. Франка й народу, який піднявся з колін і став іти вгору, «хоч був запертий в льох», й приховане глибинне зростання національної свідомости, громадянської та суспільно-політичної дієвості не одного покоління українців.

Уже за життя І. Франко мав неабиякий вплив на широкі народні маси, які відчували гостру потребу в його ідеях, його інтелекті, його порадах та підтримці. До нього, до його праць зверталися гімназисти, студенти, селяни, інтелігенція, адже відкривали в них досі не знаний світ, пізнавали його і знаходили в собі нові сили йти супроти неправди, зла, формуючи таким чином свою громадянську позицію у протистоянні з ними. І. Лизанівський, наприклад, згадує, як гімназійна молодь Галичини організувала таємні гуртки та бібліотеки, у яких вивчали насамперед заборонені тоді твори І. Франка, читалися реферати про нього. До того ж таємні бібліотеки студенти організували самі, на свій кошт, виділяючи зі своїх скромних заощаджень гроші на придбання книг [6, с. 335]. Гуртувалися навколо свого духовного та ідейного провідника й селяни, особливо під час передвиборних кампаній. Багато селян Галичини співпрацювало з І. Франком як одним із чільних керівників радикальної партії. Серед них, як згадує А. Іванчук, – коваль Андрій Марценюк із Добромірки, студент Сафат Шмігер із Розношинців, селянин Андрій Шмигельський із Залужжя на Збаражчині та багато інших. «Ватажки радикального руху Збаражчини, – читаємо в його спогадах, – часто запрошували Івана Франка на свої повітові та міжсільські збори (віча). І письменник радо приїздив сюди, підтримував з ними близькі стосунки» [5, с. 205–206]. Саме під безпосереднім впливом І. Франка та за його порадами селяни села Тарасівки організували страйк і два дні не виходили на панські жнива.

Важливим джерелом прояву етики та громадянської позиції населення Галичини загалом став сорокарічний ювілей Каменяра. У ході його підготовки та відзначення українці засвідчили не просто свою повагу до письменника, а й почуття свого обов'язку перед ним, високий рівень духовної культури та національної свідомости, зростання соціально-політичної дієвості за обставин політики національного гноблення, яку проводили Австро-Угорщина й Польща щодо українців.

У дні відзначення ювілею, пише відомий український співак М. Микиша, «на лекції-концерти студентська і учнівська молодь ходила по місту з запаленими смолоскипами, що символізували свободу. Під час їхнього проходження чулись вигуки на честь Івана Франка: «Хай живе наш великий письменник Іван Франко!», «Хай живе наш великий Каменяр!», «Хай живе вічний революціонер!» [9, с. 340]. Це викликало занепокоєння властей, реакційно налаштованої польської молоді та шляхти, відбувалися сутички між демонстрантами та поліцією. Зрештою, продовжує М. Микиша, такі демонстрації було заборонено, а багато їх учасників заарештовано.

Збір коштів на підтримку І. Франка у часі підготовки до ювілею також набрав масового характеру й вилився у своєрідний народний рух, морально-етичною та духовною основою якого стали його ідеї, його життя і творчість, з одного боку, а з іншого – високий рівень усвідомлення широкими масами тодішнього галицького та буковинського українського суспільства значення цього життя, творчости, ідей для пробудження Національного Духу, його ролі в національному самовизначенні та самоствердженні українців. «Щоб успішніше йшла справа збору грошей між громадянством Буковини, студентські товариства і молодіжні організації організували скрізь всякі святкування Франкового ювілею, аматорські театральні вистави, доповіді, концерти, забави, вечорниці, чистий прибуток з яких призначався на ювілейний дар Іванові Франкові» [3, с. 346], – писав І. Василяшко. Де б не був І. Франко, чи то читав «Мойсея» у тих самих Чернівцях або в Тернополі, чи то зустрічався з студентською молоддю та селянами, всюди в ньому відчували потребу, всюди він

розбуджував приспані сили народу, кликав до дії, до нового життя [докладніше про подібні заходи в містах, містечках і селах Галичини та Буковини див. 4]. Зовсім неважно зауважити в тому не лише повагу місцевого населення до І. Франка, турботу про нього, а й усвідомлення свого обов'язку перед ним, духовну й психологічну єдність з ним як взірцем духовної досконалости української людини, як своїм ідейним провідником.

У рамках цієї розвідки важко всебічно й докладно висвітлити роль і значення Каменяра у формуванні національного духовного простору, громадянської та суспільно-політичної дієвості українців. Тому коротко зупинимось тут на постатях Є. Маланюка, М. Драй-Хмари, Б-І. Антонича, Т. Осьмачки, Д. Донцова, щоб бодай у загальних рисах окреслити основні спрямування у становленні цієї дієвості, у спадкоємності творених І. Франком духовних цінностей у наступні десятиріччя вже першої половини та середині ХХ сторіччя.

Є. Маланюк у свої 13–14 років читав празьке видання «Кобзаря» Т. Шевченка, І. Карпенка-Карого, раннього М. Коцюбинського, львівські видання і серед них Франкову «Зорю», що значною мірою визначило подальшу його долю, адже це було тоді, коли «Іван Франко з переднього бою битви відходив, полишаючи тут своє слово, а Євген Маланюк зі “стилетом і стилосом” ставав у вояцьку лаву» [10, с. 247]. Справді бо, життя і творчість І. Франка завжди були в полі зору Є. Маланюка, слугували йому взірцем саможертвовної відданості своєму народові, одним із джерел цілеспрямованої саморегуляції, самовдосконалення та самоздійснення, на підставі яких формувалися його духовні, громадські та суспільно-політичні потреби. Досить виразно це заявляє про себе, скажімо, у переклику ідей та мотивів у їх творчості. У статті «Дещо про самого себе» І. Франко з боєм зізнавався, що не любить нашої Русі, тобто України, за те, що в ній мало прикладів громадянського духу, справжньої самопожертви і справжньої любові, справжніх характерів, але є так багато дріб'язковості, вузького егоїзму, двоєдушності й пихи. Цю тезу Є. Маланюк розвинув у статті «Малоросійство» у розлогу картину ідейного, морального та духовного відступництва, занепадництва, зради національних інтересів і пристосуванства цілої когорти бреховецьких, пушкарів, тетерь, кочубеїв, яких, на жаль, не бракувало і не бракує в нашій історії з усіма їх наслідками в житті українського народу. Оце малоросійство, наголошує Є. Маланюк, вразило навіть «свідомих українців», «переконаних українців», спричинило «брак найелементарнішого національного інстинкту і параліч політичної волі» [8, с. 224] навіть у політичній діяльності чільних представників Центральної Ради. Нестача інстинкту спротиву окупаційному комуно-советському режимові, інстинкту боротьби з ним за свою національну природу, свій національний уклад не лише побутового, а насамперед духовного й суспільно-політичного життя, глушив і знищував почуття національної чести та гідності у бреховецьких, пушкарів, тетерь та кочубеїв і в подальші десятиліття, десятиліття цькування і переслідувань О. Довженка, О. Гончара, Ліни Костенко, В. Голобородька, судів і засланы В. Стуса, В. Чорновола, Л. Лук'яненка, виселення з рідних земель у сибірське заслання вояків ОУН і УПА та їх сімей, масового зросійщення нових поколінь українців, нищення комуністичноюУ В цей час Є. Маланюк нагадує українській нації про Франкове «І хоч душу манить часом волі приваб, / Але к р о в моя – раб! Але м о з о к мій – раб!» і рішуче стверджує, що невід'ємною складовою національного українського державотворення є «напружене т в о р е н н я Д у х о в н о ї С у в е р е н н о с т и», що цей рецепт «був є і буде найбільш трудний, але й найбільш істотний і всеобіймаючий», адже він, «до речі, виключає – якнайгостріше – імітацію, деклямацію, патріотичну позу, бароккове «здаватися, а не бути», як всяке «погрозування пальцем у чоботі» (виокремлено нами. – О. В.) [8, с. 229–230]. Висока духовність Є. Маланюка тут постає у протиставленні І. Франка як взірця духовної досконалости української людини всьому низькому, недосколому, потворному, у спрямуванні

становлення моральної та суспільно-політичної дієвості його сучасників до свідомого управління своєю діяльністю на підставах національних цінностей та взоруванні на І. Франка як творця цих цінностей, утіленням яких він був сам.

І тут Є. Маланюк був не один. М. Зеров, М. Драй-Хмара, Б.-І. Антонич, Т. Осьмачка, Д. Донцов також вбачали в житті та творчості І. Франка одне із джерел цілеспрямованого самоздійснення особистості й нації загалом.

*Учитель і поет, виховник, будівничий, що
було для нього кожне слово чином, кожне ділом,
не музам дань складав і не собі співав, а щоб
шляхи майбутнього в мету спрямовувати сміло.*

*Підвівся і, відклавши пісню, мов гребець весло,
до гнівних зір війни молився віщо в ніч весінню,
і з ложа смерті слав думки на шлях, що ним йшло
його натхненням виховане днів тих покоління [2, 326], –*

писав Б.-І. Антонич у поезії «Франко».

Ось так присутність І. Франка в національній свідомості українців створювала питому національні обставини нашого повсякденного життя, зумовлювала перехід від споглядання та пізнання цих обставин до потреби діяти, від співчуття, оцінок, переживання того, що діялось і діється навколо, до усвідомлення свого місця і свого призначення в ньому, до потреби ідейного та духовного поступу нації.

Що саме так і було в українському суспільстві, переконливо свідчить й історія підготовки до відзначення 100-річного ювілею І. Франка в Україні та світі. У фондах Львівського національного літературно-меморіального музею І. Я. Франка серед інших документів зберігається збірка під назвою «Україна і світ. Унікальна колекція матеріалів про взаємозв'язки Української РСР з іншими народами (Іван Я. Франко – перший в історії українського народу міжнародний ювіляр (1856 – 27 серпня 1956)». Її старанно зібрали і упорядкували співробітники музею. Зміст цих матеріалів яскраво і досить ґрунтовно характеризує шовіністичну, великодержавну політику КПСС та советської держави щодо української літератури та культури, їх цілеспрямовану роботу на духовне винародовлення неросійських націй і народностей, які входили до складу ССРСР. Серед них, як уже зазначалося, – листування представників різних верств і прошарків тогочасного українського суспільства, колгоспів, підприємств, навчальних та науково-дослідних закладів, установ та організацій, окремих осіб із приводу підготовки та відзначення ювілею Каменяра, реєстр яких становить 492 позиції, «Покажчик зарубіжних країн, звідки клопоталися про ювілей Івана Франка по лінії Всесвітньої Ради Миру» (21 позиція), газетні та журнальні публікації тощо, які ще потребують докладного вивчення франкознавцями.

Зібрані матеріали засвідчують, що одними з перших в Україні на складений Українським республіканським урядовим комітетом план заходів із підготовки та проведення сторіччя від дня народження І. Франка відгукнулись ректорат, партійна та громадські організації Львівського державного університету ім. І. Франка. У листі від 16 грудня 1955 року за підписами ректора університету, члена-кореспондента АН УРСР Є. К. Лазаренка та секретаря парторганізації В. Г. Сокурєнка на ім'я голови комітету М. Бажана, зокрема, зазначалося: «Ми просимо Вас звернутися до Всесвітньої Ради Миру з клопотанням про те, аби сторіччя з дня народження Івана Франка було оголошено датою загальносвітового значення і відзначено всіма прогресивними організаціями світу як свято трудящих, що вшановують свого поета – борця за визволення трудящого людства від всіх форм національного та соціального гніту і поневолення» [11, с. 41, далі покликання на це джерело в дужках у тексті].

Очевидно, це спонукало Український республіканський урядовий комітет з відзначення ювілею письменника поставити зазначене питання перед ЦК КПРС, адже 19 грудня 1955 року народний артист СРСР А. Бучма, народний художник СРСР В. Касіян, народна артистка СРСР М. Литвиненко-Вольгемут, народний артист СРСР, композитор Л. Ревуцький надсилають відповідного листа-клопотання особисто першому секретареві ЦК КПРС М. Хрущову. Із таким клопотанням до Радянського комітету захисту миру особисто звернувся і київський інженер І. Соловей. Хтозна, як складалася доля цих листів, але питання про ювілей І. Франка було таки винесене на засідання Бюро Всесвітньої Ради Миру. Однак Бюро не взяло це до уваги і відповідної ухвали тоді не було прийнято. У листі-відповіді І. Солов'ю від 31 грудня 1955 року заступник відповідального секретаря Радянського комітету захисту миру М. Швецова з виразним відтінком злорадства відповіла: «Вы предлагаете во всемирном масштабе отметить юбилей Ивана Франко. Такое предложение советская делегация вносила при рассмотрении вопроса о праздновании великих культурных годовщин в 1955 году» [11, с. 57]. Та «советская делегация» явно не доклала ніяких зусиль для прийняття ухвали з цього приводу, адже М. Швецова у тому самому листі цинічно, засвідчуючи свою обмеженість і безкультур'я, пояснювала, що «к сожалению, произведения Ивана Франко мало известны зарубежным читателям и поэтому на заседании бюро Всемирного Совета Мира было решено отметить в 1956 году 75-летие со дня смерти Достоевского», що це «не исключает того, что юбилей Ивана Франко будет широко отмечаться в Советском Союзе» (там само). А це вже було явним лицемірством.

Цілком природно, що такий характер розвитку подій у жодному разі не влаштував громадськість України. Тоді від робітників, селян, творчої та наукової інтелігенції, громадських і державних діячів, установ і організацій, окремих осіб зі всієї України до Всесвітньої Ради Миру, XX з'їзду КПРС, Голови Верховної Ради СРСР К. Ворошилова, Ради Національностей Верховної Ради СРСР, Радянського комітету захисту миру, Ради міністрів УРСР, Президії АН України, ювілейної Франківської комісії при Спілці письменників СРСР, редакцій радіомовлення, газет, журналів тощо було організовано листи з різко критичною оцінкою позиції Радянського комітету захисту миру, інших організацій та установ, різного роду редакцій у справі підготовки та відзначення ювілею.

Так, у листі економіста Мотрі Сенченко з м. Корсунь-Шевченківського Черкаської області до редакції газети «Советская Россия» йшлося про свідоме замовчування редакцією інформації про І. Франка та його ювілей, адже на її сторінках у цей час було надруковано лише кілька рядків про франківський рік у Чуваші та шість рядків – у Білорусії, не друкувалися на сторінках видання і його програмні твори, на відміну від того, як це було в центральній пресі в дні вшанування пам'яті М. Горького. Із двома листами до Головного управління радіомовлення для закордону звернувся студент О. Коновалов. У різні, наведені вище та інші, інстанції надіслали листи колгоспники з Київщини та Черкащини К. Журавель, П. Терновий, Я. Семененко, В. Заряда, краснолуцькі шахтарі з Ворошиловградщини Бондаренко, Вадехін, Сурим, робітники Криворізького залізничного басейну М. Ведмеденко, О. Кропачов, С. Голубар, Г. Буртовий, С. Антропов, М. Балагур, колгоспники та інтелігенція артілі ім. Першого травня із с. Криворівні на Станіславщині Г. Гнатенко, Захарук, Крамаренко, Биканюк, Зеленчук, учителі Б. Хоменко та інші з с. Корделівці Калинівського району на Вінниччині, Г. Медяник (с. Глинськ на Сумщині), Д. Сербин (Одеса), лікар О. Гребеник (Запоріжжя), бухгалтер А. Вересоцький (Миколаїв), від учнів 10-го класу з Євпаторії Кримської області В. Міллер, земляки письменника з с. Івана Франка Підбузького району на Дрогобиччині І. Бабинський, М. Гаврилик, Р. Чапля, Д. Кашій, С. Франко, І. Франко (племінник І. Я. Франка), М. Чапля, М. Буцак, М. Сарабрін, Г. Афарінов, О. Косовська, читачі міської бібліотеки

м. Ворошиловська (нині Алчевськ) Ворошиловградської області Прохоров, Горбунко, Шульц, Щепакін, Єльченко, Штучка, Зариц.

Своє вагоме слово сказали й письменники М. Стельмах, В. Сосюра, Остап Вишня, П. Воронько, Ю. Назаренко, народні артисти СРСР Н. Ужвій, І. Паторжинський, відомі вчені, художники, композитори І. Крип'якевич, І. Свенцицький, М. Рудницький, О. Кульчицька, І. Севера, С. Людкевич, А. Кос-Анатольський та інші, син письменника Т. Франко та внучка З. Франко, подруга Лесі Українки, пенсіонерка з Гадяча Полтавської області А. Макарова, діти і родичі видатних українських письменників М. Тобілевич, А. Тобілевич, І. Коцюбинська, К. Стефаник, Н. Семанюк, М. Рудченко. Вони також наполегливо домагалися від владних структур, громадських організацій вжиття дієвих заходів з підготовки та відзначення ювілею.

Високий рівень національної свідомості, чітка громадянська позиція, усвідомлення свого національного обов'язку перед пам'яттю І. Франка, своїми сучасниками та нащадками представників різних верств і прошарків українського суспільства, бюрократизм і намагання центральними органами влади та керівництвом громадських організацій, пресою та радіо у Москві звести нанівець усі клопотання та намагання української громадськості у цій справі сколихнули письменників, діячів культури, інтелігенцію в союзних республіках та національних автономних утвореннях. Вони також дієво підтримали прагнення українців відзначити ювілей Каменяра на міжнародному рівні, адже теж відчували наслідки національного поневолення, приховано ворожої щодо неросійських національностей політики КПРС та уряду СРСР. На захист імені І. Франка з вимогою справді широкого відзначення 100-річчя від дня його народження на всіх теренах совєтської імперії та за кордоном виступили літературознавець Ю. Пширков (Білорусія), художник Баго Колаєв (курд за походженням, Київ), учитель німецької мови Богдан Попович (с. Філіпівське Іркутської області), чукотський письменник В. Енмінкау (Анадир, Чукотський національний округ, Магаданська обл.), студент-удмурт Г. Ходирев (Іжевськ), завклубом О. Баранюк (с. Чердбах Нижнє-Амурського району на березі Тихого океану), письменник і перекладач Р. Ішмурат (Татарстан), чуваські письменники О. Алга, В. Долгов, М. Сироткін, О. Талвир, К. Турхан, Я. Усхай, П. Хузангай, Башкирський комітет захисту миру, Спілка письменників Молдавії, вдова литовського класика Людаса Гіри Броніслава Гірене, Голова Ради Національностей Верховної Ради СРСР В. Лаціс і т. д.

Звичайно, така боротьба українців за вшанування пам'яті І. Франка в СРСР та світі, її підтримка представниками інших народів СРСР не могли залишитись поза увагою і за кордоном. Так, М. Неврлі (Братислава) написав проект декларації Слов'янського комітету Чехословаччини з клопотанням перед Всесвітньою Радою Миру включити соту річницю від дня народження І. Франка до числа міжнародних ювілеїв 1956 року. Прогресивна громадськість Канади через Д. Ендікотта також порушила клопотання про відзначення цього ювілею у всьому світі. Дієву участь у справі підготовки ювілею взяли також президент Словацької АН А. Павлик, Н. Хікмет (Туреччина), І. Хірано (Японія), Х. Саламеа (Куба), представники Австралії, Англії, Латинської Америки, Лівану, Польщі, Франції, НДР, В'єтнаму, Колумбії, Югославії, Румунії [11, с. 641–694].

Цілком зрозуміло, що це не кимось організовані листи. Це був вияв високої оцінки, визнання міжнародного значення життя і творчості І. Франка, глибокого зацікавлення ними, що повністю спростовувало наведене вище твердження М. Швецової про те, що «произведения Ивана Франко мало известны зарубежным читателям», стало переконливим свідченням нечесної позиції совєтської делегації на згаданому вище засіданні Бюро Всесвітньої Ради Миру, яка насамперед дбала про відзначення 75-річчя від дня смерті Ф. Достоєвського, аніж про 100-річчя від дня народження І. Франка.

Унаслідок такої позиції громадськості України та представників інших країн світу 9 квітня 1956 року Всесвітня Рада Миру змушена була повернутися до повторного розгляду цього питання і прийняла ухвалу про відзначення ювілею І. Франка на міжнародному рівні. Її підписали 29 членів Бюро Всесвітньої Ради Миру. А вже 29 квітня 1956 року та сама М. Швецова у відповіді на лист членів ученої ради Чернівецького державного університету стримано повідомляла: «Мы получили ваше (тут і далі слова «Ваше», «Вам», «Вы» в оригіналі написано з маленької літери. – О. В.) письмо и рады сообщить вам, что Всемирный Совет Мира удовлетворил нашу просьбу, и 100-летие со дня рождения великого украинского поэта Ивана Франко будет отмечаться национальными комитетами во всех странах мира. Об этом, вероятно, вы читали в наших газетах» [11, с. 76].

Разом із тим це була перемога громадськості України, яка своєю згуртованістю, волею, цілеспрямованістю, високим почуттям національної честі, гідності, національного обов'язку та рівнем національної свідомості загалом переконливо довела, що 1) українці за найскладніших обставин уміють відстояти свою національну честь і гідність, що вони можуть і повинні бути не підвладними великодержавній системі та політиці советської імперії, можуть і повинні змушувати її рахуватися з нами і виконувати нашу волю, 2) що в цій єдності наша сила і 3) таким чином, віддавши певну данину часові (особливо це відчутно у листі до М. Хрущова), вони домоглися, щоб ювілей великого сина українського народу таки відзначався як в Україні, так і за кордоном, а національна громадянська позиція кращих представників українського народу стала прикладом справді національної позиції, вагомим внеском у боротьбу з московським комуно-советським режимом за світове визнання і вшанування пам'яті І. Франка на міжнародному рівні.

Незважаючи на тиск цього режиму, спрямований на винародовлення націй, подальші зміни у ціннісних орієнтаціях, самовизначенні та самоствердженні в українському суспільстві, структурі національної свідомості загалом відбувалися все ж таки у напрямку його спротиву і подолання, у напрямку виходу за межі забороненого, до своїх національних первнів. Життя і творчість І. Франка були одним із першоджерел цілеспрямованості у протистоянні системі, формували критичність і самостійність мислення, потребу долати дисгармонію між внутрішнім світом та ідеалами національно свідомої особистості і суспільства, заснованого на супротивних їм підставах. Винятково важливу роль тут відіграла спадкоємність світоглядних переконань низки поколінь у різних верствах українського суспільства і, як це може здатися дивним, самі заборони, адже вони загострювали інтерес до забороненого, формуючи тим самим інший спосіб мислення, інше сприйняття самого суспільства, іншу, неофіційну громадянську та суспільно-політичну позицію.

На запитання «Чи знаєте Ви такі твори І. Франка, як «Великі роковини», «Не пора, не пора...», «Поza межами можливого», «Що таке поступ?», «Одвертий лист до гал[ицької]української молодіжі» більшість опитуваних дали від'ємну відповідь, пояснюючи це тим, що вони не вивчалися в школі та вищих навчальних закладах, що наша «національна свідомість була зіпсована радянською системою» (*домогосподиня, 52 роки, вища освіта, Калуш, Івано-Франківська обл.*), яка всіляко глушила й усіма способами знищувала зацікавлення питома національними духовними цінностями, а посилювала і «розвивала “жолудкові інтереси” та “хатній егоїзм”, які стали гаслом усього життя значної частини суспільства, знецінювали особистісне начало в людині» (*журналіст, 21 рік, вища освіта, Черкаси*). Але то була все-таки частина підсоветського українського суспільства. Інша ж частина або ж займала безвідносну позицію, або ж розвивала ідеї провідної духовної верстви попередніх десятиліть.

Знову звернемося до відгуків відвідувачів Львівського літературно-меморіально-го-музею Івана Франка. Каменярь постає в них як «батько», «учитель», «дорога нам, українцям, велика, вольова, універсальна людина». «Великому Каменяреві моя

шана і поклін. Його приклад служіння народу є провідною зіркою нашого молодого життя. Всі здібності, сили, уміння кладемо на те, щоб бути хоч найменшою частиною душі схожим на Івана Франка» [7, с. 13], – пише студент літературного факультету Харківського педагогічного інституту, червоноармієць П. Шуліка. Звернімо увагу: таке сприйняття і розуміння І. Франка, така співвідносність себе з ним взірла у Харкові, до того ж у рядового солдата Червоної Армії, де все робилося, щоб убити таку потребу в самому зародку. Отже, це була боротьба за І. Франка. Була вона продовженням тих звичаїв національного укладу життя українців, що формувалися ще за його життя, особливо у ході підготовки та відзначення 40-річного ювілею.

Українська провідна верства середини ХХ – початку ХХІ стст. також докладає і докладає усіх зусиль, щоб розвинути й примножити спрямування українського суспільства на формування національної свідомості, громадянської та суспільно-політичної позиції на підставах життя і творчості І. Франка шляхом пізнання створених ним цінностей і усвідомлення їх сутності у найтісніших взаємозв'язках із процесами формування і становлення національно свідомої особистості та розбудови незалежної української держави. Характерно, що процес цей охопив найширші верстви і прошарки українського суспільства від пересічних громадян до визначних діячів науки, літератури і мистецтва, державних і політичних діячів, включно до Президента. Він став об'єднуючим ці верстви та прошарки чинником.

Основа такої єдності – ідейні, моральні та духовні цінності. «Хочу відчувати себе часткою роду, потребу маю таку» (*Василь Стус*). Так важливо для мене, людини, що потребує опертя і орієнтирів у своїй дорозі (без пафосу і штампів), бути в цьому Великому Домі. Знати, що є у нас Іван Франко і ті, що бережуть Його тепло, Його енергію, Його Слово... З повагою */підпис/*, – такий запис робить у «Книзі відгуків» невідомий автор. Для Б. Ступки І. Франко також – джерело сили, формування волі, характеру своєї життєвої позиції. «Музей І. Я. Франка для мене є Меккою, тим джерелом, що тримає людину на цьому світі, – записує він у «Книзі відгуків». – Скільки разів мені доводилось бути в гостях в Івана Яковича.

*Не знаю, що мене до тебе тягне,
Чим вчарувала ти мене, що все,
Коли погляну на твоє лице,
Чогось мов щастя й волі серце прагне!*

З глибокою пошаною до Всіх працівників музею Богдан Ступка.
2.04.2000, Львів».

Інший відвідувач музею вважає, що геній, тут І. Франко, «не потребує, щоб його оцінювали», адже «ми повинні виконувати його заповіді» (*запис від 23.03.2002 р., підпис нерозбірливо*). До них також приєднуються Д. Павличко, С. Гавриш та В. Ющенко. Вони наголошують на величчю духу й волі І. Франка, на святості у ставленні до нього. «Я мав велику честь вкотре переступити святий поріг цієї оселі і вшанувати ім'я Великого мученика за Україну – Івана Франка. Хай Бог благословляє труди цієї людини. Хай нація навечно збереже пам'ять про цього велетня мислі. Вдячний всім, хто зберігає цей музей. Щиро *підпис* (В. Ющенко). 27.08.06», – занотує у «Книзі відгуків» третій Президент України.

Так відбувається перехід *певности в дію*. До того ж на вищих щаблях української влади. Його наслідком став вихід проблем, пов'язаних із формуванням національної свідомості українців на підставах життя і творчості І. Франка, на державний рівень, із поверненням його ідейних, духовних та історико-соціальних і політичних цінностей українському народові. Коли в 1956 році за відзначення 100-річчя від дня народження Каменяра на міжнародному рівні довелося боротися з московським окупаційним режимом, то 150-річний його ювілей у незалежній Україні та світі відзначався масштабно, вільно, на питоми українських національних ідейних,

політичних та духовних підставах. У цей час Львівському державному літературно-меморіальному музею І. Франка було надано статус національного, що поліпшило, зокрема, становище з його фінансуванням. Відтак помножило й можливості культурно-освітньої, пропагандистської та науково-дослідної роботи, а отже і повернення літературної та наукової спадщини, духовних цінностей І. Франка українському народові. Знову ж таки порівняймо тут становище музею за часів гоніння та переслідування його співробітників після приходу советської влади на західноукраїнські землі з тими змінами, про які йшлося щойно. Примножуючи звичаї пошанування І. Франка, Львівський національний університет його імені провів міжнародний науковий симпозіум «Дух, наука, думка, воля», присвячений цій даті. Він став новим етапом у вивченні та пропаганді спадщини Каменяра у всьому світі. Заходи з ушанування пам'яті ювіляра проводилися не лише на його батьківщині, а й в інших містах і селах України та за кордоном. Однак на якому б високому рівні вони не проводилися, цього недостатньо для того, щоб повернути І. Франка в національну свідомість широких мас. Розглянемо це питання докладніше.

Однією з найгостріших проблем у цьому разі є проблема Франкового читача, адже з нею пов'язані всі інші. Десятиліття панування комуністичної ідеології та соціалістичної системи викопали глибоку прірву між І. Франком та українським народом. Упродовж цього часу, як уже зазначалося, створювався прокомуністичний його образ, прямо протилежний його справжній суті, а відтак і чужий широким верствам українського суспільства. Спотворено, як прояви нібито прозирливого передбачення наближення соціалістичної революції, потрактовувалися такі хрестоматійні твори, як «Гімн» («Вічний революціонер»), «Каменярі» і навіть «Веснянки». До того ж у такому плані вони догматично насаджувались у процесі їх вивчення у загальноосвітній та вищій школах, ідеологічній пропаганді загалом, що абсолютно не відповідало істині та інтересам читача і, звісно, притлумлювало інтерес як до них, так і до творчого доробку та життя письменника загалом. Пригадаймо, як українська громадськість у Галичині за часів панування Австро-Угорщини у цих та інших творах знаходила відгук на свої внутрішні настрої, почуття і переживання, на злободенні проблеми свого повсякденного життя. Тому вони були близькі й зрозумілі їм. У підсоветській же Україні робилося все, щоб зруйнувати таку гармонію між І. Франком і його читачем, народними масами в цілому.

Дані анкетного опитування цілком і повністю підтверджують такий висновок. Так, із 302 опитаних лише 40 % (120 осіб) заявили, що вони мають в домашніх бібліотеках твори письменника, 60 % (182 особи) – ні! Але й серед тих, хто має, далеко не всі їх читають. Прикро вражають і такі цифри: час від часу звертаються до творчої спадщини письменника і вченого, отже, читають його твори лише 30 % (90 осіб), не читають – 70 % (212 осіб). Чи означає це, що І. Франко став українцям чужим і непотрібним? Аж ніяк!

Так, лікар із Донеччини (50 років, вища освіта), вихователь дитсадка з Дніпропетровщини (18 років, неповна вища освіта), продавець із Севастополя (30 років, освіта – 9 класів), продавець із Макіївки (25 років, неповна середня освіта), студент із Харкова (18 років), учителька з Горлівки (26 років, вища освіта) вважають, що знайомство з творчістю І. Франка необхідно розпочинати з раннього дитинства. А щоб вона була дітям доступнішою, пропонують створювати мультфільми та комп'ютерні ігри за його творами, вивчати їх у тісному взаємозв'язку з історією українського народу, з'ясувати суспільно-політичні ситуації та обставини життя письменника, що зумовлювали появу того чи іншого твору, злободенність його ідейно-тематичного змісту для нашого сучасника, розробляти методику, яка викликала б співпереживання цього змісту читачем, чи то малою дитиною, школярем чи то дорослим.

У контексті становлення національної свідомості опитувані роблять наголос на потребі в І. Франкові як джерелі мотивації процесів становлення національно сві-

домої особистості, її ставлення до інших людей і суспільства загалом. Аналіз відповідей на запитання анкети показує, що ці процеси знаходять свій вияв у тому, що вивчення спадщини І. Франка має відбуватися на всіх рівнях і впродовж усього життя. До того ж таке вивчення, на їх тверде переконання, повинне спрямовуватися на формування національної свідомості й національної громадянської та суспільно-політичної позиції кожного громадянина України. «На особистому рівні маємо усвідомити, хто ми є насправді», – пише бухгалтер із Полтавської області (37 років, неповна вища освіта). Для цього, наголошує студент із Харкова (18 років), потрібно ще з дитинства на прикладах життя і творчості Т. Шевченка та І. Франка, під час вивчення української літератури загалом, виховувати повагу «до національної культури, національних цінностей, щоб у майбутньому кожен громадянин був патріотом своєї держави», а держава, зазначає старший лаборант (27 років, вища освіта, Вінниця), повинна підтримувати видавництва у їх намаганнях якнайбільше видавати твори Каменяра і робити їх доступними для широких кіл читачів. Цими самими проблемами перейнята і відповідачка з Вроцлавського університету (фах та освіту не зазначено, 27 років, Польща). Вона, зокрема, пише: «Твори Т. Шевченка та І. Франка мають бути в кожній українській родині, в кожній українській хаті. Кожному з нас треба зберігати прив'язаність до своєї мови, Батьківщини, звичаїв українського народу, до української літератури, насамперед, творчості Т. Шевченка та І. Франка. Держава ж повинна дбати про формування на цих підставах національної свідомості українців». Турбує це й продавця (30 років, неповна середня освіта) зі Скадовська Херсонської області. На жаль, сьогодні розв'язанню цих проблем держава приділяє ще зовсім і зовсім мало уваги. Скажімо, найґрунтовніша в історії франкознавства десятитомна біографія «Іван Франко», авторами якої є Р. Горак та Я. Гнатів, видана зовсім малим накладом і залишається недоступною не те що широкому читацькому загалові, а й фахівцям із історії української літератури. Її не знайти в масових, шкільних та університетських бібліотеках. Ось тут держава й мала б подбати про її перевидання, про документальний кіносеріал на її основі, про дешеве видання збірника раніше заборонених творів письменника й ученого, яке стало б доступним широкому читацькому загалові, про «Франківські читання» на Українському радіо тощо, й у такий спосіб донести ідеї, життєві принципи та ідеали І. Франка, розуміння ним мети, смислу та цінності життя до якнайширших верств і прошарків українського суспільства, формуючи на цих підставах їх національну свідомість і національну громадянську та суспільно-політичну позицію [1].

Цілеспрямованість, здоровим критичним мисленням, виразною громадянською позицією позначені й зміни в національній свідомості наших сучасників, пов'язані з утіленням ідей І. Франка на рівні взаємин особи з сучасним українським суспільством та особливостями їх подальшого становлення і розвитку. Кінцевою метою в такому разі є повернення до першовитоків усього укладу нашого національного життя, у досягненні якої житттю і творчості І. Франка відводиться винятково важлива роль. Так, викладач із Вінниці (40 років, вища освіта) вважає необхідним розробити довгострокову державну програму відродження національної тожсамости, втіленням якої були і є Т. Шевченко та І. Франко, духовного розвитку нації на підставі культу національних ідейних, історичних, освітніх та інших цінностей, важливою складовою яких була б їх спадщина. Для цього, як пропонують студент із Сум (18 років), студентка з Івано-Франківська (19 років), учитель зі Львівщини (44 роки, Дрогобицький район Львівської обл., вища освіта), необхідно ввести курси з історії української літератури у всіх вищих навчальних закладах, адже в них навчаються не лише майбутні спеціалісти, а й державні та політичні діячі, які мають бути обізнаними з найвидатнішими явищами і постатями української літератури та культури й Т. Шевченка й І. Франка зокрема. До того ж вивчення цих явищ та постатей, на тверде переконання студента з Сум (18 років), повинне ґрунтуватися на дійсних

фактах, без будь-яких спотворень, заідеологізованости та тенденційности. Той самий І. Франко повинен постати живою людиною з усіма своїми додатними рисами характеру, життєвими принципами, ідеалами та суперечностями, що приховувати-ме в собі більшу зацікавленість його життям і творчістю, дасть змогу винести з них більше корисного і повчального для духовних спрямувань у формуванні та становленні кожного з нас як яскравих і неповторних національних особистостей.

Важливо зауважити й ще одну деталь. Учасники проведеного опитування ставлять високі вимоги до державних та політичних діячів, керівництва держави на найвищому рівні щодо знання класиків української літератури та формування на підставах їх життя і творчости національної свідомости наших сучасників. Наприклад, культпрацівницю з Ужгорода (*49 років, вища освіта*), учителя з Києва (*36 років, вища освіта*) обурило факт безкультур'я тодішнього президента В. Януковича, який не знає, представником якої національної літератури є той чи інший письменник. Відтак вони вважають, що такі люди не гідні обіймати високі державні посади, а таку владу потрібно замінювати іншою, висококультурною і національно свідомою.

Важливою проблемою залишається й утвердження І. Франка в національній свідомости українців, популяризація його творчости за межами нашої країни. Така робота сприяє зміцненню зв'язків представників українського зарубіжжя із землею їхніх батьків, дідів і прадідів, відчуття того, що українці всього світу – один великий Український Рід. Окрім того, це один зі способів відкриття світові І. Франка, української історії, літератури та культури, України загалом. Скажімо, у 1981 році українці Бразилії видали окремою книжкою українською та португальською мовами цикл його поезій «До Бразилії» [12]. Свято беруть пам'ять про І. Франка й українці Австралії. У недільних школах, у колі родин, на сторінках газет «Вільна думка», «Церква і життя» тощо вони ознайомлюються з його творчістю. Зі здобуттям Україною незалежности стали можливими й відвідини землі своїх предків. Зворушливою виявилася, наприклад, в липні 2013 року зустріч гостей із далекого континенту з учнями та вчителями Дрогобицької ЗОШ № 1 ім. І. Франка, що співпрацює з Братською «Рідною школою» ім. Андрея в Сідней. Близько 40 учителів, учнів та батьків, які приїхали з Австралії, в Дрогобичі зустрічали хлібом-сіллю. У школі відбулася святкова академія «На відстані душі». Після виступів юних дрогобиччан діти зі Сіднею співали українських пісень, читали поезії про українську мову, танцювали. Нерідко після таких візитів австралійські українці докладніше дізнаються про свій родовід, своїх предків в Україні. Так було й цього разу. Незабутні враження залишили в гостей з Австралії й відвідини рідного села І. Франка Нагуевичів [13]. У свою чергу, газета «Вільна думка» 2014 року опублікувала статтю львівського дослідника С. Пилипчука «Завжди актуальний Іван Франко». Того ж року її опублікував і літературно-мистецький та публіцистичний журнал Співки українських письменників Словаччини «Дукля». Так, українці Австралії та Словаччини одержали цікаву інформацію для культурно-просвітницької роботи в країнах свого мешкання. Усі, хто підтримує зв'язки з українцями за кордоном, також мають надсилати своїм знайомим твори І. Франка, інших українських письменників та літературу про них, тощо і тим самим зміцнювати їх зв'язки з рідною землею на підставах наших національних духовних цінностей, а відтак і пропагувати ці цінности з поміж представників інших націй у цілому світі.

Усе вищенаведене переконливо засвідчує, що в орієнтаціях наших сучасників на призначення життя і творчости І. Франка в нашому історичному поступуванні, виявляється спадкоємність поколінь, їх суспільно-політична зрілість, загострене відчуття свого громадянського обов'язку перед прийдешніми поколіннями нашого народу, новий рівень їх піднесення за обставин незалежної України.

Інтелект, духовний світ, розуміння мети, смислу та цінности життя, громадянська, суспільно-політична діяльність, життєвий і творчий шлях І. Франка загалом

стали для цілих поколінь його сучасників і нащадків взірцем досконалости української людини, в якому вони завжди відчували гостру потребу як джерелі власного становлення і зростання. Так було за часів Австро-Угорщини, так було за часів самодержавної царської Росії, так було і за часів Советського Союзу. Політика національного гноблення в цих імперіях була спрямована на повне національне винародовлення українців, на другосортність їх становища в повсякденному житті та суспільстві загалом. І в цей час саме І. Франко, син сільського коваля, який став одним із ідейних та духовних провідників нації, для мільйонів українців залишався прикладом того, як можна зберегти себе і націю навіть за найнесприятливіших обставин. Його безкомпромісність із будь-якими проявами зневіри в собі, проявами занепадництва, самоошуканства чи то пристосуванства до ворожих українцям властей стали своєрідною запорукою від дворушности, гартували характери, силу волі, виводили на шлях боротьби з усім супротивним українському національному поступуванню, на шлях боротьби за свою майбутню долю і долю української нації. І. Франко не знав отого нікчемного самоошуканства, «погрожування пальцем у чоботі», про яке говорив Є. Маланюк. Він завжди йшов проти рожня і плив супроти ворожих українцям хвиль суспільно-політичного життя, всі свої сили віддавав майбутньому свого народу. Тим самим служив своєрідним оберегом, ідейним і духовним щитом перед відступництвом, запроданством і зрадою, нерідко мучив і мучить докорами сумління тих, хто бодай намагався стати на той ганебний шлях, займав патріотичну позу, але насправді патріотом не був лиш самому собі здавався таким, повертав їх із того шляху і помножував таким чином лави борців за свободу і волю.

Висновки та перспективи. Ідеї, життєві принципи, ідеали та переконання І. Франка – живлюще джерело національного відродження і на сучасному етапі становлення української державности. Для наших сучасників вони – благодатний ґрунт не лише для загоєння понівеченого юдобільшовизмом та його пристосуваннями ідейного, духовного та суспільно-політичного організму нації, а й для його оновлення, повноцінного становлення і розвитку на своїх природних національних підставах, для протистояння будь-яким згубним впливам на процес цього становлення і розвитку. Йти шляхом мук, страждань, стійкості й мужности, послідовної відданості І. Франка своєму народові до остаточної перемоги цих ідей, життєвих принципів, ідеалів та переконань – такий морально-етичний вибір значної частини наших сучасників, і в цьому вони вбачають мету, смисл і цінність свого життя, основу національного поступу й утвердження як рівноправної нації у світовій спільноті.

1. *Опитування мешканців України* // Архів автора.
2. *Антонич Б.-І.* Пісня про незнищенність матерії : поезії / Богдан-Ігор Антонич ; [упоряд., вступ. ст. та приміт. Д. В. Павличко]. – Київ : Рад. письменник, 1967. – 451 с.
3. *Василяшко І.* Іван Франко в Чернівцях / Іван Василяшко // Спогади про Івана Франка : зб. / упоряд. О. Дей. – К. : Дніпро, 1981. – С. 345–352.
4. *Горак Р.* Іван Франко / Роман Горак, Ярослав Гнатів ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Львів. літ.-мемор. музей І. Франка. – Львів : Вид. центр ім. Івана Франка, 2000–2009. – Кн. 10, ч. 1 : Quo tendis. Ч. 1 : Відхід. – 2009. – 434 с.
5. *Іванчук А.* Іван Франко в Тарасівці / Антін Іваничук // Спогади про Івана Франка : зб. / упоряд. О. Дей. – К. : Дніпро, 1981. – С. 203–211.
6. *Лизанівський І.* Два роки з Іваном Франком / Іван Лизанівський // Спогади про Івана Франка : Зб. / упоряд. О. Дей. – К. : Дніпро, 1981. – С. 332–344.
7. *Львовский* государственный литературно-мемориальный музей Ив. Франко. Книга отзывов посетителей музея Ив. Франко за 1940–1946 гг. – Фонд № (немає). – Описание № 1. – Ед. хр.8. – Связка № 1.
8. *Маланюк Є.* Франко незнаний / Євген Маланюк // Книга спостережень : Статті про літературу. – К. : Дніпро, 1997. – С. 187–194.
9. *Микиша М.* Мої спогади про Івана Франка / Михайло Микиша // Спогади про Івана Франка : зб. / упоряд. О. Дей. – К. : Дніпро, 1981. – С. 336–344.

10. Салига Т. ...І той вогонь, що не згаса...: Маланюкознавчі студії : моногр. / Тарас Салига. – Ужгород : Гражда, 2013. – 448 с.

11. Іван Я. Франко – перший в історії українського народу міжнародний ювіляр (1856 – 27 серпня 1956) // Україна і світ : унікальна колекція матеріалів про взаємозв'язки Української РСР з іншими народами. – Документи №№ 1–243. – С. 1–318. – Т. I. Листування.

12. Франко І. До Бразилії / Іван Франко. – Парана : Прудентопіль, 1981. – 47 с. (Видання Товариства друзів української культури)

13. Школу № 1 ім. І. Франка м. Дрогобича відвідали нащадки дрогобичан з далекої Австралії [Електронний ресурс] // Інтернет-газета «Дрогобицьке земляцтво». – Режим доступу : http://drohobychanyn.io.ua/s413606/shkolu_1_im_i.franka_m.drogobicha_vidvidali_nashchadki_drogobichan_z_dalekoe_avstralie. – Дата доступу: 03.06.2026.

14. Шлемкевич М. Галичанство / Микола Шлемкевич. – Нью-Йорк ; Торонто : Ключі, 1956. – 120 с.

UDC 007 : 821.161.2 : 316.653 : 159.922.4

Ivan Franko: Dialectics presence in ukrainian national consciousness

Vertiy Oleksii, D.Sc. (Philology),

Institute Franko Ivan Franko National University of Lviv, 1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine; e-mail: oleksiy.vertiy@gmail.com.

The Franko dialectic of national consciousness of Ukrainians during the second half of the nineteenth – early XIX–XXI century on the foundations of life, creativity and social and political activities of I. Franko are examined in this article. Based on the memoirs, letters, archival materials the impact of his ideas on the growth and formation of social, civil and political actions in the different social groups in Ukraine and abroad is shown.

Key words: national, consciousness, idea, honor, dignity, succession.

Иван Франко: диалектика присутствия в национальном сознании украинцев

Вертий Алексей

В статье впервые в украинском франковедении исследуется диалектика формирования национального сознания украинцев в течение второй половины XIX – нач. XXI веков на основании жизни, творчества и общественно-политической деятельности И. Франко. На основе воспоминаний, писем, архивных материалов, данных анкетного опроса показано влияние его идей на рост и становление социальной, общественной и политической деятельности представителей различных общественных пластов и слоев как в Украине, так и за рубежом.

Ключевые слова: национальный, сознание, идея, честь, достоинство, преемственность.

1. *The survey of residents of Ukraine* // Author archive.

2. *Antonych B.-I. Pisnia pro neznyshchennist materii : poezii / Bohdan-Ihor Antonych ; [uporiad., vstup. st. ta pryimt. D. V. Pavlychko].* – К. : Rad. pysmennyk, 1967. – 451 p.

3. *Vasylyashko I. Ivan Franko in Chernivtsi / Ivan Vasylyashko* // *Memories of Ivan Franko : compilation / uporiad. O. Dei.* – К. : Dnipro, 1981. – P. 345–352.

4. *Horak R. Ivan Franko / Roman Horak, Yaroslav Hnativ ; Lviv. nats. un-t im. I. Franka, Lviv. lit.-memor. muzei I. Franka.* – Lviv : Vyd. tsentr im. Ivana Franka, 2000–2009. – Kn. 10, ch. 1 : Quo tendis. Ch. 1 : Vidkhid. – 2009. – 434 p.

5. *Ivanchuk A. Ivan Franko in Tarasivka / Antin Ivanchuk* // *Memories of Ivan Franko : compilation / uporiad. O. Dei.* – К. : Dnipro, 1981. – P. 203–211.

6. *Lyzanivskiy I. Two years of Ivan Franko / Ivan Lyzanivskiy* // *Memories of Ivan Franko : compilation / uporiad. O. Dei.* – К. : Dnipro, 1981. – P. 332–344.

7. *Lvovskiy gosudarstvennyiy literaturno-memorialniy muzey Iv. Franko. Kniga otzyvivov posetiteley muzeya Iv. Franko za 1940–1946 gg.* – Fond # (nemaE). – Opis # 1. – Ed. hr. 8. – Svyazka # 1.

8. *Malaniuk Y. French unknown / Yevhen Malaniuk* // *Knyha sposterezhen : Statti pro literaturu.* – К. : Dnipro, 1997. – P. 187–194.

9. *Mykysha M. My memories of Ivan Franko / Mykhailo Mykysha* // *Memories of Ivan Franko : compilation / uporiad. O. Dei.* – К. : Dnipro, 1981. – P. 336–344.

10. Салига Т. ...І той вогонь, що не згаса...: Маланюкознавчі студії : монографія / Тарас Салига. – Ужгород : Гражда, 2013. – 448 с.

11. *Ivan Ia. Franko* – pershyi v istorii ukrainskoho narodu mizhnarodnyi yuviliar (1856 – 27 serpnia 1956) // Ukraina i svit : unikalna kolektsiia materialiv pro vzaiemozv'iazky Ukrainskoi RSR z inshymy narodamy. – Dokumenty №№ 1–243. – P. 1–318. – Т. I. Lystuvannia.

12. *Franko I.* Para o Brasil / Ivan Franko. – Parana : Prudentopil, 1981. – 47 s. (Vydannia Tovarystva druziv ukrainskoi kultury).

13. *Shkolu № 1 im. I. Franka m. Drohobycha* vidvidaly nashchadky drohobychan z dalekoi Avstralii [Elektronnyi resurs] // Internet-hazeta «Drohobytske zemliatstvo». – Rezhym dostupu : http://drohobychanyn.io.ua/s413606/shkolu_1_im._i.franka_m.drogobicha_vidvidali_nashchadki_drogobichan_z_dalekoe_avstralie. – Data dostupu: 03.06.2026.

14. *Shlemkevych M.* Halychanstvo / Mykola Shlemkevych. – New York ; Toronto : Kliuchi, 1956. – 120 p.

Стаття надійшла до редакції 09.08.2016.